

LIJSTDUWERS, VAN CAMPAGNEVOORDER NAAR SYMBOLISCHE ROL

---

¹ 'PvdA 1986', <https://verkiezingsaffiches.prodemos.nl/Affiches/1986/PvdA-1986.html> (geraadpleegd 22 december 2023).

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Lijstduwers in de literatuur	2
Onderzoek	4
De voedingsbodem van het lijstduwerschap	7
Het lijstduwerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 en 1989	10
Het politieke debat over lijstduwers	14
Conclusie	16
Literatuurlijst	18
Primaire bronnen	18
Secundaire bronnen	20

Inleiding

Maarten van der Weijden, Paul Cliteur, Hans Smolders, Renske Leijten, Piet Adema en Beatrice de Graaf. Op het eerste oog lijkt dit een vrij willekeurige lijst met (voormalige) politici, een zwemmer en een hoogleraar. De enige overeenkomst lijkt te zijn dat ze bij een breder publiek bekendheid genieten. Maar wie verder kijkt, ziet dat zij allemaal bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2023 onderin de kieslijst waren te vinden bij respectievelijk de VVD², FvD³, BVNL⁴, SP⁵ en de ChristenUnie⁶. Zij staan niet op de lijst met de verwachting of het doel (opnieuw) in de Tweede Kamer plaats te nemen. Zij lijken in de eerste plaats met hun bekendheid aandacht en stemmen te willen genereren voor de partij als lijstduwer.

Bij verkiezingen wordt in nieuwsberichten melding gemaakt van de top van de kieslijst en wie onderaan de kieslijst staat, indien diegene bekend is.⁷ Deze aandacht lijkt wat ongepast gezien de bijzondere positie die de lijstduwer inneemt. De lijstduwer staat namelijk op een in principe onverkiesbare plek. Ook benoemt de lijstduwer vaak expliciet dat hij of zij zelfs bij voldoende stemmen geen zitting zal nemen in het vertegenwoordigende orgaan. Toch worden lijstduwers door politieke partijen ingezet en krijgen ze aandacht vanuit de media. Ondanks dat lijstduwers een bijzonder onderdeel zijn van de Nederlandse politieke cultuur, is hier nog weinig historisch onderzoek naar gedaan. Wel worden lijstduwers mondjesmaat bestudeerd in andere disciplines en komt de term voorbij in historische werken.

Lijstduwers in de literatuur

De hierna behandelde literatuur zal gaan over lijstduwers in Nederland. De herkomst van het lijstduwerschap lijkt zich echter in België te bevinden. Zo wordt in een artikel over de Vlaamse beweging door historicus Bart de Wever, de huidige burgemeester van Antwerpen, geschreven over de Antwerpse oorlogsburgemeester Leo Delwaide. Vanwege een onderzoek naar zijn handelen gedurende de Tweede Wereldoorlog kon hij zich niet kandidaat stellen voor de gemeenteraadsverkiezingen in 1946. Hierom neemt zijn vrouw als lijstduwer plaats op de kieslijst en verkrijgt zij ruim 40.000 voorkeursstemmen als steunbetuiging voor haar man.⁸ Bij de eerste vermelding van het lijstduwerschap in een Nederlands partijblad wordt ook naar België verwezen als oorsprong van het lijstduwerschap. Het partijblad van de VVD in 1982 dat het lijstduwerschap, waarbij iemand de laatste plek innam op de kieslijst, oorspronkelijk uit België kwam.⁹

Zo wordt er door staatsrechtgeleerden Paul Bovend'Eert en Henk Kummeling melding gemaakt van de oorsprong van het fenomeen lijstduwers. Zij stellen dat Wim Kok (PvdA) in 1986 als lijstduwer fungeerde. Hij was echter de tweede man van de partij en hij kreeg vanwege zijn

---

² Kandidatenlijst VVD, <https://www.vvd.nl/nieuws/onze-kandidatenlijst-is-bekend/> (geraadpleegd 22 december 2023).

³ Kandidatenlijst FvD, <https://fvd.nl/nieuws/fvd-presenteert-verkiezingsprogramma-en-kandidatenlijst-tweede-kamerverkiezingen> (geraadpleegd 22 december 2023).

⁴ Concept kandidatenlijst BVNL, <https://bvnl.nl/wp-content/uploads/2023/08/Conceptlijst-BVNL-Tweede-Kamerverkiezingen-2023-2.pdf> (geraadpleegd 22 december 2023).

⁵ Kandidaten SP, <https://www.sp.nl/kandidaten> (geraadpleegd 22 december 2023).

⁶ Kandidaten ChristenUnie, <https://www.christenunie.nl/kandidaat> (geraadpleegd 22 december 2023).

⁷ Zie o.a.: SP kiest voor ervaring in top kandidatenlijst Tweede Kamer, <https://nos.nl/collectie/13944/artikel/2488449-sp-kiest-voor-ervaring-in-top-kandidatenlijst-tweede-kamer> (geraadpleegd 22 december 2023).

⁸ B. de Wever, 'De Vlaamse beweging weer van wal (1944-1958)' in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Jaargang 52* (Antwerpen 1998) 55-75.

⁹ R. Dijkman, 'Ed Nijpels in (alle) staten', *Vrijheid & Democratie* 35:1266 (1982) 7.

populariteit voldoende voorkeursstemmen om zitting te kunnen nemen in de Tweede Kamer. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 werd hij lijsttrekker van de PvdA.¹⁰ Dit lijkt nog niet op de rol van lijstduwer zoals die in de huidige tijd wordt gezien.¹¹ Piet de Rooy en Henk te Velde beschrijven in hun boek over Wim Kok zijn intrede in de landelijke politiek. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 werd hij inderdaad geïntroduceerd als lijstduwer, maar hij stond samen met lijsttrekker Den Uyl (PvdA) op de verkiezingsposters en werd gepresenteerd als nummer twee. Een maand na de verkiezingen nam Kok de voorzittershamer van Den Uyl over en werd hij partijleider en fractievoorzitter van de PvdA.¹²

Het fenomeen lijstduwer is ook in juridische literatuur bestudeerd. Er bestaat namelijk jurisprudentie over de voorwaarden voor deelname aan verkiezingen. Een belangrijk kritiekpunt op lijstduwers is dat zij aan kiezersbedrog zouden doen omdat zij niet het oogmerk hebben daadwerkelijk hun zetel in te nemen.¹³ Jurist Dallinga stelt echter dat dit kiezersbedrog wel meevalt en verwijst naar een uitspraak van de Afdeling bestuursrechtsspraak van de Raad van State. Hieruit blijkt dat mensen op de kieslijst wel een intentieverklaring moeten tekenen, maar niet de daadwerkelijke intentie hoeven te hebben om in het vertegenwoordigende orgaan plaats te nemen.¹⁴ Staatsrechtgeleerde Kortmann sluit zich bij Dallinga aan.¹⁵

Politicalologen hebben eveneens onderzoek gedaan naar lijstduwers en het zogenoemde lijstduwseffect. Dit houdt in dat een lijstduwer meer stemmen ontvangt dan verwacht mag worden van een dusdanig lage plek op de kieslijst. Van Holsteyn en Andeweg formuleren het begrip lijstduwer als volgt: *'In Nederlands politiek jargon is de kandidaat die de laatste positie inneemt op de kandidatenlijst maar tevens veelal niet beoogt om verkozen te worden de lijstduwer, en partijen kandideren daar soms min of meer bekende, spraakmakende personen in de hoop extra stemmen te vergaren'*. De lijstduwer kan volgens Van Holsteyn en Andeweg ondanks de onverkiesbare plek alsnog beogen zitting te nemen in het vertegenwoordigende orgaan.¹⁶

Van Holsteyn en Andeweg noemen in deze context de toegenomen personalisering van de politiek. Zij stellen dat de ontzuiling (grofweg vanaf de jaren zeventig) tot gevolg heeft gehad dat verkiezingen geen volkstelling meer waren maar een verkiezingsstrijd werden. Deze opvatting wordt overigens door andere historici weer genuanceerd.¹⁷ Hierdoor ontstond er in de Nederlandse politiek volgens Van Holsteyn en Andeweg veel meer aandacht voor de persoon van de politicus en minder voor partijen of ideeën.¹⁸ De auteurs hangen dit fenomeen echter voornamelijk op aan politici die campagne voeren om met voorkeursstemmen verkozen te worden. Het ontstaan van lijstduwers in de jaren tachtig zou echter ook een voorbeeld zijn van deze toegenomen personalisering van de politiek kunnen zijn. Historicus Gerrit Voerman ziet dezelfde personaliserende tendens als Van

---

¹⁰ P.P.T. Bovend'Eert & H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse parlement* (twaalfde druk; Deventer 2017) 87-88.

¹¹ J. van Holsteyn & R. Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland', *Res Publica* 54:2 (2012) 181.

¹² H. te Velde & P. de Rooy, *Met Kok* (Amsterdam 2005) 30.

¹³ Zie o.a.: Burgerforum kiesstelsel, *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel* (locatie onbekend 2006) 4, 11.

¹⁴ R.H.L. Dallinga, 'Procedures en keuzemomenten in de Kieswet: een overzicht aan de hand van jurisprudentie over de toepassing van de Kieswet (II)', *De Gemeentestem* 158:19 (2008) artikel 118.

¹⁵ C.A.J.M. Kortmann, 'Schrapping van kandidatenlijst', *Ars Aequi* 51:9 (2002) 624-625.

¹⁶ Van Holsteyn & Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland', 181.

¹⁷ Deze opvatting wordt overigens door andere historici weer genuanceerd. Zie o.a.: F. Kramer, 'De 'rituele census' van 1925', *Tijdschrift voor geschiedenis* 119:2 (2006) 218-229.

¹⁸ Van Holsteyn & Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland', 164.

Holsteyn en Andeweg. Hij noemt eveneens de ontzuiling als oorzaak, maar beschrijft dat de televisie als medium ook invloed heeft gehad op de toegenomen personalisering van de politiek. Ook hij laat na het fenomeen van de lijstduwers grondig te bestuderen.¹⁹

Peter van Aelst en Kees Aarts hebben de twee dimensies van de personalisering van de politiek uiteengezet. Hieruit komt naar voren dat er sprake is van een gecentraliseerde personalisering en een gedecentraliseerde personalisering.²⁰ Gecentraliseerde personalisering houdt in dat de aandacht zich concentreert op één persoon, de lijsttrekker. Gedecentraliseerde personalisering houdt in dat de aandacht zich verdeelt over meerdere personen. Bij lijstduwers is er sprake van gedecentraliseerde personalisering, aangezien hierbij de aandacht juist verdeeld wordt over meer mensen dan enkel de lijsttrekker.

Onderzoek

De voornaamste aanleiding voor dit onderzoek is het gebrek aan historisch onderzoek naar het lijstduwerschap. De wortels van dit fenomeen lijken in de jaren tachtig van de vorige eeuw te liggen, maar het lijstduwerschap is niet uit het niets ontstaan. Om te kunnen ontstaan was er een bepaalde voedingsbodem nodig, zowel op juridisch vlak als in de samenleving. De wijze waarop Wim Kok het lijstduwerschap in 1986 invulde laat zien dat de invulling van het lijstduwerschap een ontwikkeling heeft doorgemaakt. Ook zijn de achtergronden van lijstduwers verschillend. Daarnaast is er in de politiek discussie geweest over het lijstduwerschap en dit politieke debat is ook deel van de ontwikkeling van het lijstduwerschap. Dit resulteert in de volgende onderzoeksvraag: *‘Wat verklaart het ontstaan en de ontwikkeling van het lijstduwerschap in de jaren tachtig en hoe verliep de discussie over lijstduwers tot aan het heden?’*

Hiervoor wordt, juist om de ontwikkeling te laten zien, de volgende definitie van het lijstduwerschap gebruikt: *‘Iemand die in de media als lijstduwer werd aangekondigd dan wel aangeduid’*. Hiermee wordt het gebruik van anachronismen voorkomen terwijl ook andere vormen van het lijstduwerschap waarbij niet de laatste plek op de kieslijst werd ingenomen aan bod kunnen komen. In dit onderzoek wordt er gekozen om enkel te kijken naar het lijstduwerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen. Dit is gedaan om de omvang van het onderzoek te beperken en omdat uit de literatuur blijkt dat daar voor het eerst van het lijstduwerschap gebruik is gemaakt. Indien het relevant is voor het onderzoek wordt er wel gekeken naar het lijstduwerschap op andere bestuurlijke niveaus. Zo komen lijstduwers ook voor bij gemeenteraadsverkiezingen,²¹ waterschapsverkiezingen, verkiezingen voor de Provinciale Staten,²² verkiezingen voor de Eerste Kamer²³ en verkiezingen voor het Europees Parlement.²⁴

---

¹⁹ G. Voerman, ‘De onstuitbare opmars van het private in de politiek’ in: H. Renders en G. Voerman red., *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 15-24.

²⁰ P. van Aelst & K. Aarts, ‘Introductie Personalisering van de politiek: een multidimensionaal begrip’, *Res Publica* 57:1 (2015) 5-9.

²¹ Zie o.a.: Erica Meiland gekozen in gemeenteraad Noordwijk, <https://www.omroepwest.nl/nieuws/4544574/erica-meiland-gekozen-in-gemeenteraad-noordwijk> (geraadpleegd 1 februari 2024).

²² Zie o.a.: Op deze BN’ers kun je stemmen bij Provinciale Statenverkiezingen, <https://wnl.tv/2023/03/15/op-deze-bn-ers-kun-je-stemmen-bij-provinciale-statenverkiezingen/> (geraadpleegd 1 februari 2024).

²³ Zie o.a.: ChristenUnie kiest voor stevige top senaatslijst, <https://www.christenunie.nl/eerste-kamer-nieuws/2022/10/07?weblog-postTitle=ChristenUnie-kiest-voor-stevige-top-senaatslijst-3> (geraadpleegd 1 februari 2024).

²⁴ Zie o.a.: Neelie Kroes Europees lijstduwer bij Vlaamse partij, <https://www.rijnmond.nl/nieuws/179286/neelie-kroes-europees-lijstduwer-bij-vlaamse-partij> (geraadpleegd 1 februari 2024).

Om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is de onderzoeksvraag in drie deelvragen verdeeld, die elk in een eigen hoofdstuk worden beantwoord. De eerste deelvraag luidt als volgt: *‘Wat was de voedingsbodem voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 in Nederland waaruit het lijstduwerschap zich kon ontwikkelen?’* Om deze deelvraag te kunnen beantwoorden wordt er een literatuuronderzoek uitgevoerd naar de staat en ontwikkeling van het Nederlandse kiesstelsel voor en in de jaren tachtig. Daarnaast wordt er gekeken naar wat auteurs geschreven hebben over personalisering en wordt dit in verband gebracht met het lijstduwerschap. Ook wordt in dit hoofdstuk een beeld geschetst van het lijstduwerschap voorafgaand aan de jaren tachtig aan de hand van een onderzoek naar kieslijsten van de Tweede Kamerverkiezingen en krantenberichten. Hierbij wordt gekeken naar kandidaten die, ondanks de lage plek op de kieslijst, opvallend veel stemmen hebben verkregen bij Tweede Kamerverkiezingen. Dit kan zowel in één kieskring zijn geweest als bij de verkiezing in totaal. Ook wordt er gekeken naar vermeldingen in de media of partijpublicaties.

De tweede deelvraag luidt als volgt: *‘Hoe is het lijstduwerschap bij Tweede Kamerverkiezingen in 1986 en 1989 ontstaan en welke typen lijstduwers zijn er te onderscheiden?’* Om deze deelvraag te kunnen beantwoorden wordt er een kwalitatief onderzoek gedaan naar lijstduwers bij deze verkiezingen. Allereerst wordt er gekeken of degene op de kieslijst is aangekondigd als lijstduwer. Hierbij wordt er gebruikgemaakt van krantenartikelen en kieslijsten. Door middel van de krantenartikelen kan de context van het lijstduwerschap geschetst worden. Hierbij wordt gekeken naar de wijze waarop partijen en kandidaten invulling gaven aan het lijstduwerschap. Ook wordt er door middel van krantenartikelen en secundaire literatuur geprobeerd overeenkomsten en verschillen in de beweegredenen van de lijstduwers te schetsen. Om te kijken naar de precieze verdeling van de kandidaten worden de kieslijsten van de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 en 1989 geanalyseerd. Het was namelijk gebruikelijk om per kieskring of per groep kieskringen een aparte kieslijst op te stellen met zeer verschillende kieslijsten. De definitie van Van Holsteyn en Andeweg wordt gebruikt om een vergelijking te maken met de huidige invulling van het lijstduwerschap.²⁵ Hierdoor kan er gekeken worden naar de ontwikkeling van de invulling van het lijstduwerschap.

De laatste deelvraag luidt als volgt: *‘Hoe heeft het politieke debat over lijstduwers zich vanaf de jaren tachtig tot het heden ontwikkeld?’* Hiervoor is gekozen omdat het in dit onderzoek niet mogelijk is om de invulling van het lijstduwerschap bij alle Tweede Kamerverkiezingen tot aan het heden te onderzoeken. Daarom is ervoor gekozen om de periode waarin het lijstduwerschap opkwam te onderzoeken. Door het politieke debat weer te geven tot aan het heden wordt geschetst hoe er in het Nederlandse parlement wordt aangekeken tegen het lijstduwerschap. Hiermee kan ook de ontwikkeling van het lijstduwerschap door de jaren heen worden beschreven. Om deze deelvraag te beantwoorden zijn de uitingen die zijn gedaan in het politieke debat omtrent lijstduwers van belang. Ondanks dat het geen veelbesproken onderwerp is, is er in de Tweede Kamer een aantal keer gediscussieerd over de wenselijkheid van het lijstduwerschap. In dit hoofdstuk worden deze discussies beschreven aan de hand van de handelingen en de Kamerstukken. Er is gekozen om niet het publieke debat te laten zien. Enerzijds vanwege de beperkte ruimte, anderzijds omdat vanuit het politieke debat de interessantste resultaten kunnen worden verwacht. Wel wordt een belangrijk document vanuit de samenleving besproken, namelijk het advies van het Burgerforum Kiesstelsel.²⁶ Hierin werd opgeroepen te stoppen met het lijstduwerschap.

---

²⁵ Van Holsteyn & Andeweg, ‘Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland’, 181.

²⁶ Burgerforum kiesstelsel, *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel*, 4, 11.

In dit onderzoek wordt het ontstaan van lijstduwers in de jaren tachtig onderzocht, waarbij in het eerste hoofdstuk de nadruk zal liggen op de voedingsbodem voor het ontstaan van lijstduwers. In het tweede hoofdstuk wordt het lijstduwerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen in de tweede helft van de jaren tachtig geanalyseerd. In het derde hoofdstuk wordt de politieke discussie over lijstduwers beschreven. In de conclusie wordt het ontstaan en de ontwikkeling van lijstduwers gekoppeld aan de personalisering van de politiek. Hierdoor wordt voor het eerst een duidelijk overzicht gemaakt van lijstduwers bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 en 1989 en worden de lijstduwers in een bredere tendens geplaatst.

De voedingsbodem van het lijstduwerschap

Essentieel voor het ontwikkelen van het lijstduwerschap was de overgang van een districtenstelsel naar een stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917. In het districtenstelsel werd niet met een kieslijst gewerkt. Deze overgang zorgde er ook voor dat de moderne volkspartijen konden ontstaan en floreren.²⁷ Met het gebruik van kieslijsten vanaf de verkiezingen van 1918 kwam ook de mogelijkheid om een voorkeursstem uit te brengen. Dit schiep de juridische basis waaruit het lijstduwerschap kon ontstaan. Een belangrijk onderdeel van de voorkeurstem was het aantal voorkeursstemmen dat nodig was voor het verkrijgen van een zetel. Bij de verkiezingen van 1918 was deze voorkeursdrempel nog erg laag, waardoor partijen kiezers opriepen om vooral op de lijsttrekker te stemmen. Hierdoor zou de door partijen gewenste lijstvolgorde in stand blijven.²⁸ In 1921 werd de voorkeursdrempel verhoogd naar 50% van de kiesdeler, waardoor het nadien nog maar drie Kamerleden lukte om op die wijze een zetel te verkrijgen. Dit kwam ook doordat de voorkeursdrempel voor heel Nederland in (minimaal) één kieskring behaald moest worden.²⁹ Pas toen deze eis voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 werd weggenomen en de voorkeursdrempel voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 werd verlaagd naar 25% van de kiesdeler veranderde dit. Vanaf deze laatste wijziging werd er vaker een kandidaat verkozen met voorkeursstemmen.³⁰

Naast deze juridische basis is er ook nog een basis onder de bevolking nodig om op specifieke kandidaten te kiezen in plaats van simpelweg op de lijsttrekker. Zoals het voorbeeld van de confessionele partijen in 1918 laat zien, geven de partijen de voorkeur aan de door henzelf bepaalde lijstvolgorde.³¹ Om toch met voorkeursstemmen verkozen te worden wordt over het algemeen een bepaalde campagne gevoerd door de betreffende kandidaat. Daarnaast worden er vanaf de eeuwwisseling campagnes opgezet om bepaalde vrouwelijke kandidaten met voorkeursstemmen in de Tweede Kamer te krijgen, waardoor meer vrouwen in de Tweede Kamer komen.³² Partijen hopen met een lijstduwer over het algemeen niet op zo'n scenario. Lijstduwers worden ingezet om aandacht te genereren en om stemmen te trekken, maar niet te veel.³³

Het opzetten van persoonlijke campagnes om met voorkeursstemmen verkozen te worden kan niet los gezien worden van de toename van de personalisering van de Nederlandse politiek. De personalisering kan worden gezien als een gevolg van de afnemende verbondenheid met partijen door de ontzuiling die vanaf de jaren zeventig heeft plaatsgevonden. Binnen deze personalisering worden twee verschillende 'orden' onderscheiden. In 'de eerste orde van personalisering' is de kandidaat belangrijker dan de partij waarvoor deze kandidaat op de lijst staat. Dit geldt over het algemeen voor lijsttrekkers. De 'tweede orde van personalisering' houdt in dat het gaat om kandidaten die verkozen worden omdat zij voor een bepaalde partij op de lijst staan. Dit geldt over het algemeen meer voor kandidaten die door middel van voorkeursstemmen verkozen worden. Het lijstduwerschap neemt in deze verdeling een bijzondere plek in. Dit komt doordat de lijstduwer, net als sommige kandidaten die met een voorkeursactie verkozen willen worden, vanuit beide 'orden'

---

²⁷ W.J.M. Voermans, *Onze constitutie* (Amsterdam 2023) 67-69.

²⁸ M. Kamps & G. Voerman, *Het Christen-Democratisch affiche* (Amsterdam 2015) 31.

²⁹ D.J. Elzinga e.a., *Het Nederlandse kiesrecht* (derde druk; Deventer 2012) 50-52.

³⁰ Bovend'Eert & Kummeling, *Het Nederlandse parlement*, 84-86.

³¹ M. Kamps & G. Voerman, *Het Christen-Democratisch affiche* (Amsterdam 2015) 31.

³² Bovend'Eert & Kummeling, *Het Nederlandse parlement*, 84-86.

³³ Van Holsteyn & Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeursstemmen in Nederland', 181.

stemmen trekt.³⁴ Daarnaast kan de functie van een lijstduwer zijn dat hij of zij vanuit een bepaalde sympathie voor de partij aandacht trekt voor (de kieslijst van) de politieke partij.³⁵

Zoals hiervoor is beschreven, konden kiezers vanaf 1918 een voorkeursstem uitbrengen op de kieslijst. Daarnaast kent Nederland de mogelijkheid om per kieskring een aparte lijst in te dienen, waardoor sommige kandidaten alleen in een bepaalde regio op de kieslijst stonden. Dit is echter een praktijk die steeds minder wordt toegepast. Partijen kiezen er steeds vaker voor om met één lijst mee te doen in het hele land.³⁶ Hiermee bestaat wel de mogelijkheid om een 'regionale lijstduwer' te kandideren. Deze kandidaat doet alleen mee in de kieskring(en) waar hij of zij bekend is. Een voorbeeld hiervan was verzetsheldin Truus Wijsmuller. Zij was gemeenteraadslid voor de VVD van 1949 tot 1966.³⁷ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 stond zij alleen in de kieskring Amsterdam op de kieslijst, waar zij op de laatste plek stond. Zij verkreeg 837 voorkeursstemmen, beduidend meer dan de andere kandidaten die niet bij de eerste vier op de kieslijst stonden.³⁸ Bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen in 1959 was er wederom een kandidaat met een regionale binding die onderaan de kieslijst stond. Deze keer was het de Apeldoornse PvdA-wethouder Jan Quast.³⁹ De PvdA had in de kieskringen Zwolle, Arnhem en Nijmegen dezelfde kieslijst. In Zwolle en Nijmegen kreeg hij weinig stemmen, maar in de kieskring Arnhem – waar de gemeente Apeldoorn onder valt – kreeg hij 326 stemmen. Hiermee zou hij qua stemmen in de top vijf van de kieskring Arnhem voor de PvdA komen, ondanks zijn laatste plek op de kieslijst.⁴⁰

Door Truus Wijsmuller en Jan Quast een lijstduwer te noemen zou er sprake zijn van een anachronisme. Deze term werd in de jaren vijftig nog niet in Nederland gebruikt en beide kandidaten zijn ook niet als lijstduwer in de media aangekondigd. Wel kunnen zij gezien worden als uitingen van een al langer bestaande praktijk in Nederland. Deze praktijk komt voort uit de wettelijke mogelijkheden die ontstonden vanaf de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 en behelst het samenstellen van kieslijsten per regio. Hierbij kunnen partijen per regio rekening houden met kandidaten die uit die regio komen of daar bekendheid genieten. Vanuit deze regionale kandidaten kon later het regionale lijstduwerschap ontstaan.

De eerste keer dat de term lijstduwer werd gebruikt in de Nederlandse media was eind 1966. Deze term werd gebruikt voor Hans Gruijters (D66), die op de laatste plek van de kieslijst stond bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1967.⁴¹ Gruijters stond bekend als de man die samen met Hans van Mierlo (D66) de partij heeft opgericht. Gruijters was eerder lid van de VVD geweest en had namens deze partij in de Amsterdamse gemeenteraad gezeten. Door de laatste plek in te nemen op de kieslijst wilde hij voorkomen dat hij zou worden gezien als een baantjesjager.⁴² Hij stond in elke kieskring op de laatste plek, waar hij meer stemmen kreeg dan de andere kandidaten die laag op de kieslijst stonden. In de kieskring Amsterdam kreeg hij na lijsttrekker Hans van Mierlo zelfs de meeste

---

³⁴ Van Holsteyn & Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland', 163-191.

³⁵ G. Voerman e.a., *Meervoudige kandidaturen? Een analyse van de kandidaatstelling voor de verkiezingen van de provinciale staten en waterschappen, 20 maart 2019* (Groningen 2020) 17.

³⁶ D.J. Elzinga e.a., *Het Nederlandse kiesrecht*, 152-157.

³⁷ M. van der Weg, 'Meijer, Geertruida (1896-1978)', <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Meijer> (geraadpleegd 22 december 2023).

³⁸ 'Proces-verbaal', *Nederlandse Staatscourant* (15 oktober 1956).

³⁹ M. Ferwerda e.a., *Links aan de Grift. Vijftig jaar Partij van de Arbeid in Apeldoorn*. (Apeldoorn 1996) 45-46.

⁴⁰ 'Proces-verbaal', *Nederlandse Staatscourant* (18 maart 1959).

⁴¹ 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd De Maasbode* (23 december 1966).

⁴² J.W. Renders, 'Biografie van dwarsligger Hans Gruijters. Het redelijk alternatief van de VVD', *Vrij Nederland* 79:3 (2019) 87-88.

stemmen voor D66.⁴³ Hans Gruijters kan worden gezien als de eerste Nederlandse lijstduwer. Hij stond op de kieslijst namens D66, terwijl hij expliciet had uitgesproken geen zitting te willen nemen in de Tweede Kamer. Dit gold enkel voor de verkiezingen van 1967. Later werd hij namelijk Tweede Kamerlid en zelfs minister.⁴⁴ Het lijstduwerschap van Gruijters luidde eerder het begin dan het einde van een landelijke politieke carrière in.

Een vorm van het lijstduwerschap die meer gelijkenissen vertoont met het einde van een politieke carrière in het parlement was de toenmalige partijvoorzitter en voormalig Tweede Kamerlid Haya van Someren-Downer (VVD). Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 stond zij in meer dan de helft van de kieskringen onderaan de kieslijst voor de VVD en kreeg beide keren meer dan tienduizend voorkeursstemmen.^{45,46} Het is echter moeilijk haar als lijstduwer aan te merken, aangezien zij niet op die manier was aangekondigd in de media.⁴⁷ Wel was zij, net als Hans Gruijters, een landelijk bekend en actief politica.

Vanuit juridisch perspectief werd de voedingsbodem voor het lijstduwerschap gelegd met de overgang naar een stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918. Ook de verhoging van de voorkeursdrempel in 1921 heeft hieraan bijgedragen. Hierdoor zouden lijstduwers niet meer gemakkelijk de door de partijen gewenste lijstvolgorde kunnen doorbreken. Partijen selecteerden wel al kandidaten met een bepaalde regionale binding voor de kieslijst die enkel meededen in één bepaalde kieskring. Vanaf de jaren zeventig ontstond er een personaliserende tendens in de Nederlandse politiek. Ook door Kamerleden werd dit gesignaleerd, omdat de vertegenwoordigende taken toenamen en het belangrijker werd contact te onderhouden met de kiezers.⁴⁸ De mensen op de kieslijst werden steeds belangrijker en dit had meer invloed op de motivatie om op een kandidaat te stemmen. In dit licht is het opvallend dat de eerste lijstduwer al in 1967 op de lijst stond bij D66 in de naam van Hans Gruijters. Wel waren zijn motieven om als lijstduwer op de lijst te staan anders dan die van kandidaten die dat nu doen, namelijk om enerzijds niet als baantjesjager te worden gezien maar om anderzijds toch D66 te ondersteunen. De voedingsbodem voor het lijstduwerschap lag in de eerste jaren na het einde van de Eerste Wereldoorlog, maar de motor achter het daadwerkelijk ontstaan van het lijstduwerschap was de toenemende personalisering van de politiek in de jaren zeventig.

---

⁴³ 'Proces-verbaal', *Nederlandse Staatscourant* (22 februari 1967).

⁴⁴ J.W. Renders, 'Biografie van dwarsligger Hans Gruijters. Het redelijk alternatief van de VVD', 87-88.

⁴⁵ 'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (7 mei 1971).

⁴⁶ 'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (7 december 1972).

⁴⁷ 'Lijstduwer', *NRC Handelsblad* (26 november 1985).

⁴⁸ L. van Waasbergen, 'De vaste commissies in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Acta Politica* 9:2 (1974) 173.

Het lijstduwerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 en 1989

Na Hans Gruijters in 1966 duurde het bijna twintig jaar voordat de term lijstduwer weer zou worden gebruikt bij de Tweede Kamerverkiezingen. Tussendoor was fractievoorzitter Ed Nijpels (VVD) wel lijstduwer geweest bij de verkiezingen voor het Europees parlement in 1984, maar hij besloot zijn zetel niet in te nemen en in de Tweede Kamer te blijven.⁴⁹ Plotseling stond het lijstduwerschap in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 volop in de belangstelling bij politieke partijen en in het Nederlandse medialandschap. Wat opvalt zijn de verschillende beweegredenen en achtergronden van de lijstduwers tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1986.

De eerste keer dat de term lijstduwer werd gebruikt in de Tweede Kamer was vlak voor deze verkiezingen. Deze term werd gebruikt om Wim Kok aan te duiden, die bij deze verkiezingen lijstduwer was voor de Partij van de Arbeid.⁵⁰ Tweede Kamerlid Steef Weijers (CDA) gebruikte dit op ietwat smalende wijze: *'...lijstduwer of lijst animator de heer Kok...'*⁵¹ Dit was een reactie op de campagne van Wim Kok als lijstduwer. Tijdens deze verkiezingscampagne was Wim Kok namelijk prominent in beeld als tweede man achter Joop den Uyl en voerde hij haast net zo actief campagne als Den Uyl. Gedurende zijn vele publieke optredens werd hij veelvuldig aangeduid als lijstduwer. Dit gebeurde voor het eerst op 13 januari 1986, naar aanleiding van de reactie van Wim Kok op een actie waarbij werd opgeroepen om op hem te stemmen in plaats van op Joop den Uyl. Hij verklaarde achter Den Uyl als lijsttrekker te staan en lijstduwer te zijn voor de partij.⁵² In veel kieskringen werd Wim Kok namelijk op de dertigste en laatste plek gezet. Elke kieskring kende namelijk een eigen lijstvolgorde. In andere kieskringen nam hij wel de tweede plek in op de kieslijst.⁵³ In kieskring Maastricht werd Kok zelfs expliciet op de laatste plek gezet bij wijze van sympathiebetuiging.⁵⁴ Uiteindelijk kreeg Wim Kok ruim 570.000 voorkeursstemmen, ruim voldoende om in de Tweede Kamer te worden verkozen. Een maand na de verkiezingen nam hij de voorzittershamer over van Joop den Uyl en werd hij de nieuwe partijleider van de PvdA.⁵⁵ Het lijstduwerschap van Wim Kok hield in dat hij als nummer twee werd klaargestoomd om Joop den Uyl op te volgen. Ook het feit dat er in de Tweede Kamer op zijn rol werd gereageerd, laat zien hoe actief hij was in de campagne.

Ook de VVD maakte gebruik van het lijstduwerschap, maar de invulling was compleet anders dan bij de PvdA. Hans Wiegel (VVD) werd door de voorzitter van de Gooise VVD als lijstduwer aangekondigd bij een campagnebijeenkomst.⁵⁶ Ook werd Wiegel bij optredens in de media veelvuldig aangeduid als lijstduwer.⁵⁷ De voormalige partijleider en voormalig fractievoorzitter van de VVD was niet verkiesbaar, maar probeerde met publieke optredens de campagne van de VVD te ondersteunen. Door tegenstanders werd opgemerkt dat Wiegel niet alleen de VVD promoveerde, maar dat hij de partij vanwege de dalende populariteit moest redden van een flinke verkiezingsnederlaag.⁵⁸ Omdat hij niet verkiesbaar was, was dit een andere vorm van het

⁴⁹ G. Voerman, *De VVD visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008) 106.

⁵⁰ Bovend'Eert & Kummeling, *Het Nederlandse parlement*, 87-88.

⁵¹ *Handelingen II*, 1985/86, 4308-4310.

⁵² 'Wim Kok: Den Uyl ook mijn kandidaat', *Leeuwarder Courant* (13 januari 1986).

⁵³ 'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (3 juni 1986).

⁵⁴ 'PvdA Limburg maakt Kok 'lijstduwer'', *Limburgsch dagblad* (22 januari 1986).

⁵⁵ Te Velde en De Rooy, *Met Kok*, 30.

⁵⁶ 'Het geheime wapen van de VVD', *Het Parool* (5 november 1985).

⁵⁷ Zie o.a.: 'Vandaag op de radio', *Trouw* (23 november 1985).

⁵⁸ 'Lijstduwer' voor lijsttrekker Ed Nijpels', *Leeuwarder Courant* (31 januari 1986).

lijstduwerschap. Deze vorm hield in dat buiten de lijsttrekker ook andere partijprominenten actief campagne voerden voor de partij. Zij werden dan aangeduid als lijstduwer. Ook aan partijvoorzitter Jan Kamminga (VVD) werd tijdens de campagne de rol van lijstduwer toegeschreven. Hij stond daadwerkelijk onderaan de lijst, wat vanaf 1971 gebruikelijk was bij de partij. Hij nam actief stellingname in de campagne en één keer werd hij lijstduwer genoemd.⁵⁹ Hij stond wel op de kieslijst, maar nam in de campagne een minder prominente rol in dan Wiegel.

Naar aanleiding van het lijstduwerschap van Wim Kok en de rol die Hans Wiegel als lijstduwer in de campagne speelde, kwam deze term steeds meer in zwang bij de media. Ook andere partijen hadden plots een lijstduwer in huis. Zo kwam de Partij voor de Middengroepen (PvdM) op de proppen met adviseur Rienk Kamer. Deze bekende en omstreden zakenman stond niet op de kieslijst, maar werd wel door de partij lijstduwer genoemd.⁶⁰ Zelfs de SGP had een lijstduwer, in de vorm van vertrekkend fractievoorzitter Henk van Rossum. Hij was niet meer verkiesbaar, maar werd door zijn rol in de campagne omschreven als lijstduwer.⁶¹ Opvallend genoeg had het CDA ook een lijstduwer, in de vorm van toenmalig fractievoorzitter Bert de Vries. Hij was de nummer twee in elke kieskring, maar werd als lijstduwer aangeduid tijdens de campagne.⁶² Ook de RPF had met Jan Rietkerk een nummer twee op de kieslijst die als lijstduwer werd aangeduid.⁶³ Tot slot kende ook de EVP een lijstduwer met Chiel von Meyenfeldt, de nummer twee van de kieslijst. Het Nederlands Dagblad signaleerde dat het lijstduwerschap een van de nieuwe trends was bij deze verkiezingen.⁶⁴

Al eerder werd de praktijk beschreven waarbij per kieskring een kieslijst werd vastgesteld, waardoor een wethouder of andere lokaal bekende politicus de laatste plek innam en zodoende opvallend veel voorkeursstemmen kreeg. Ook in 1986 was dit het geval met Lei Stals (CDA) die de laatste plek innam op de kieslijst in de kieskring Maastricht (en later ook Middelburg).⁶⁵ Stals was al vanaf 1972 gedeputeerde in de provincie Limburg.⁶⁶ Het grote verschil met deze eerdere praktijk was dat hij ook dit keer ook als lijstduwer werd aangekondigd.⁶⁷

Het lijkt erop dat de term lijstduwer rond de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 werd gebruikt als overkoepelende term voor een breed scala aan (voormalig) politici. Daarnaast hoopten de partijen met deze lijstduwers stemmen of aandacht te genereren. Dit zijn de overeenkomsten tussen al deze 'lijstduwers'. Twee lijstduwers springen eruit wat betreft aanzien en aandacht vanuit de media. Hans Wiegel en Wim Kok voerden beiden campagne naast de lijsttrekker. De eerste om zijn partij te helpen in de campagne, de tweede als voorbereiding op het partijleiderschap. Voor Wiegel was het, op een later lidmaatschap van de Eerste Kamer na, het einde van zijn landelijke politieke carrière. Voor Kok was het juist het begin van zijn politieke carrière, die eindigde in een achtjarig premierschap. Een ander verschil tussen deze lijstduwers is de plek op de kieslijst. Een deel van de lijstduwers was simpelweg de nummer twee na de lijsttrekker. Zodoende was de invulling van het lijstduwerschap simpelweg de plek achter de lijsttrekker, als vooraanstaandste onder de andere

---

⁵⁹ 'Kiezen op elkaar', *Nieuwsblad van het Noorden* (5 mei 1986).

⁶⁰ 'Kamer wil niet inleveren', *Algemeen Dagblad* (12 april 1986).

⁶¹ 'Als Den Hartog snert kookt, stinkt heel Dirksland ernaar', *Nederlands Dagblad* (3 mei 1986).

⁶² 'Kanttekeningen bij PvdA-plan', *De Telegraaf* (14 mei 1986).

⁶³ 'RPF verwerkt het verlies manmoedig en eensgezind', *Nederlands dagblad* (23 mei 1986).

⁶⁴ 'Tweede Kamerverkiezingen 1986', *Nederlands Dagblad* (25 april 1986).

⁶⁵ 'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (3 juni 1986).

⁶⁶ H.J.P.G. van Elmpt, *Een besef van eigen kracht. Limburgse provinciale politiek in de periode 1962-2007* (Maastricht 2011) 274-277.

⁶⁷ 'CDA-Limburg stelt lijst samen voor Kamerverkiezingen', *Limburgsch dagblad* (29 januari 1986).

kandidaten die geen lijsttrekker waren. Een ander deel van de lijstduwers was niet verkiesbaar, waardoor het lijstduwerschap werd ingevuld door campagne te voeren voor de partij.

Wim Kok en vooral Lei Stals namen een bijzondere plek in. Wim Kok deed dat doordat hij in de meerderheid van de kieskringen de laatste plek innam, terwijl hij de ambitie had om in de Tweede Kamer verkozen te worden. Lei Stals was niet de eerste lokale politicus die de laatste plek op de kieslijst innam bij de Tweede Kamerverkiezingen. Wel was hij de eerste die als lijstduwer werd aangekondigd. Zodoende kan men stellen dat de term lijstduwer in 1986 zijn weg vond om een aantal gebruiken in de Nederlandse politiek te voorzien van een passende term. Duidelijk is dat de term hier naar de huidige maatstaven te breed wordt toegepast. De overeenkomsten zijn dat het politici waren en dat zij een (actieve) rol in de campagne speelden.

De volgende Tweede Kamerverkiezingen vonden na de val van het kabinet-Lubbers II plaats op 6 september 1989. Het lijstduwerschap was in 1986 op de kaart gezet, maar kende deze keer niet zo'n prominente vertolker als Wim Kok. Wel werden de beweegredenen van de lijstduwers diverser, voornamelijk door één nieuwe kieslijst. In aanloop naar de verkiezingen kwamen namelijk vier linkse partijen (EVP, CPN, PPR en PSP) met één lijst, Groen Links geheten.⁶⁸ Toen eenmaal was besloten samen een lijst te vormen, moesten al deze geluiden een plek krijgen op de kieslijst. Vakbondsman Paul Rosenmöller kwam als onafhankelijke kandidaat op de vierde plek op de kieslijst te staan en werd in de campagne aangeduid als lijstduwer, vanwege zijn rol als onafhankelijk uithangbord van de lijst.⁶⁹ Hij werd uiteindelijk verkozen en trapte zo zijn lange politiek carrière af. Een unicum waren daarentegen twee kandidaten die niet werden verkozen. Schrijfster Astrid Roemer en directeur van het Nationale Ballet Rudi van Dantzig stonden op de respectievelijk achttiende en zeventwintigste plek op de kieslijst.⁷⁰ Zij waren beiden nooit actief geweest in de politiek en beoogden dit ook niet te worden. Hun plek op de kieslijst was er om de sympathie voor Groen Links te laten blijken en de lijst te helpen in de publiciteit te brengen.⁷¹ Zij kunnen zo gezien worden als de eerste bekende Nederlanders die bij wijze van sympathiebetuiging op de kieslijst voor de Tweede Kamerverkiezingen plaats hebben genomen.

De VVD brak met de jarenlange traditie om de partijvoorzitter op de laatste plek van de kieslijst te zetten. Pieter Winsemius, voormalig minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, nam als lijstduwer de laatste plek in op de kieslijst van de VVD.⁷² Hij sprak uit niet in de Tweede Kamer plaats te willen nemen, maar wilde als lijstduwer fungeren om zodoende de mogelijkheid open te houden minister te worden in een volgend kabinet.⁷³ Daarnaast haalde de VVD weer twee partijprominenten van stal om als lijstduwer te helpen met de campagne, zonder verkiesbaar te zijn. Dit waren Hans Wiegel en Henk Vonhoff, beide commissaris van de koningin in de noordelijke provincies.⁷⁴ Bij het CDA viel fractievoorzitter Bert de Vries, wederom tweede op de

---

⁶⁸ P. Lucardie & G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: G. Voerman & P. Lucardie red., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 32-37.

⁶⁹ 'Rosemöller in rol uithangbord Groen Links', *Het vrije volk* (20 mei 1989).

⁷⁰ 'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (2 oktober 1989).

⁷¹ 'Robles eerste Surinaamse kandidaat met echte kans op plek in Tweede Kamer', *Het Parool* (26 juni 1989).

⁷² 'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (2 oktober 1989).

⁷³ '„Nijpels heeft het gewoon puur goed gedaan"', *De Volkskrant* (24 mei 1989).

⁷⁴ "VVD legt de beste waren in de etalage", *Het Parool* (29 augustus 1989).

⁷⁵ 'Minister?', *Nieuwsblad van het Noorden* (29 augustus 1989).

kieslijst, bij een debat in voor de drukke premier Lubbers. Hij werd bij dit debat aangeduid als lijstduwer.⁷⁶

Uniek aan de invulling van het lijstduwerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 waren enerzijds de voormalige minister die de laatste plek innam vanuit een bepaalde sympathiebetuiging alsook de ambitie om mogelijk als minister terug te keren. Anderzijds waren Rudi van Dantzig en Astrid Roemer de eerste bekende Nederlanders die vanuit een sympathiebetuiging als lijstduwer onderaan de kieslijst plaatsnamen.

---

⁷⁶ 'Stemgeluiden', *Nederlands Dagblad* (25 augustus 1989).

Het politieke debat over lijstduwers

In de jaren tachtig was er nog weinig politieke discussie over het lijstduwerschap, op één moment na. Een paar maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 vonden namelijk de gemeenteraadsverkiezingen plaats. Hierbij stond minister voor Ontwikkelingssamenwerking Eegje Schoo (VVD) onderaan de kieslijst van haar partij in Amsterdam. Zij kondigde aan geen zitting te zullen nemen in de gemeenteraad. Dat zou ook onmogelijk zijn, vanwege de onverenigbaarheid van de functie van minister met die van gemeenteraadslid. Dit leidde tot kritiek van de PvdA en het CDA. Zij keurden het af dat Schoo op de kieslijst stond, terwijl zij geen zitting mocht én wilde nemen in de gemeenteraad. Beide partijen spraken uit niet aan deze praktijk te zullen meedoen.⁷⁷

Het lijstduwerschap is daarna mondjesmaat besproken in het Nederlandse parlement. Het onderwerp stond niet bepaald hoog op de politieke agenda, maar bij een aantal debatten over het Nederlandse kiesstelsel kwam het lijstduwerschap aan bod. De eerste keer dat er in de Eerste Kamer over het lijstduwerschap is gesproken, was tijdens een vergadering over de verlaging van de voorkeursdrempel in 1997. Hierbij werd door Annemarie Grewel (PvdA) opgemerkt dat kiezers niet teleurgesteld moesten zijn indien de kandidaat van hun voorkeur niet met voorkeursstemmen verkozen zou worden. Bij een stem op lijstduwers zou dit al bekend zijn, waardoor er dan van teleurstelling geen sprake kon zijn.⁷⁸

In de Tweede Kamer werd het voor het eerst besproken tijdens de behandeling van het voorstel om de voorkeursdrempel te verlagen van 25% van de kiesdeler naar 12,5% van de kiesdeler in 2005. Dit voorstel kwam van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties Alexander Pechtold (D66).⁷⁹ In het verslag vroeg de PvdA-fractie zich af wat het effect van deze verlaagde voorkeursdrempel was op lijstduwers die niet beogen om zitting te nemen in de Kamer. Daarnaast wilde de PvdA-fractie weten of de regering overweegt het lijstduwerschap te verbieden voor lijstduwers die expliciet melden geen zitting te nemen in de Kamer.⁸⁰ Minister Pechtold kaatste in zijn reactie de bal weer terug. Politieke partijen, zo stelde de minister, zijn immers zelf verantwoordelijk voor de samenstelling van de kieslijsten en kunnen daarom zelf besluiten om al dan niet van lijstduwers gebruik te maken. Daarnaast werd er volgens hem vooral gebruik gemaakt van lijstduwers bij de gemeenteraadsverkiezingen.⁸¹

Een andere interessante opleving van de discussie over het fenomeen lijstduwers was het advies van het burgerforum kiesstelsel in 2006. Dit burgerforum bestaande uit 140 burgers was ingesteld door minister Pechtold en had als taak de regering over het kiesstelsel te adviseren. Hierin werd als ongevraagd advies gemeld dat het lijstduwerschap geen recht doet aan het aanzien van het Kamerlidmaatschap. Het burgerforum riep politieke partijen op om kiezers serieus te nemen en enkel mensen te kandideren die ook echt van plan waren zitting te nemen in de Kamer.⁸² De reactie op dit advies in 2008 kwam niet meer van minister Pechtold, maar van staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Ank Bijleveld (CDA). Zij stelde in haar reactie dat ze de mening deelde dat het onwenselijk is dat kandidaat-Kamerleden zich verkiesbaar stellen zonder de intentie te hebben in de Kamer zitting te nemen. Verder dan dit ging staatssecretaris Bijleveld niet, aangezien zij

---

⁷⁷ 'Minister Schoo lijstduwer bij verkiezingen in A'dam', *NRC Handelsblad* (12 maart 1986).

⁷⁸ *Handelingen I*, 1996/97, 1905.

⁷⁹ Bovend'Eert & Kummeling, *Het Nederlandse parlement*, 86.

⁸⁰ *Kamerstukken II*, 2005/06, 30418, nr. 4, 6.

⁸¹ *Kamerstukken II*, 2005/06, 30418, nr. 5, 4.

⁸² Burgerforum kiesstelsel, *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel*, 4, 11.

van mening was dat het niet aan politieke partijen is om de beweegredenen van kandidaten van andere politieke partijen te beoordelen.⁸³

Bij de bespreking van deze reactie van staatssecretaris Bijleveld bij de vaste Kamercommissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in 2008 kwam het lijstduwerschap tijdens verschillende bijdrages van Tweede Kamerleden aan bod. Jan Schinkelshoek (CDA) vatte het advies van het burgerforum over lijstduwers op als een warme aanbeveling aan politieke partijen.⁸⁴ Ronald van Raak (SP) zei namens zijn partij weinig moeite te hebben met lijstduwers, maar liet dit verder over aan de politiek.⁸⁵ Willibrord van Beek (VVD) riep lijstduwers op om duidelijkheid te verschaffen vóór de verkiezingen over het al dan niet innemen van een zetel bij voldoende stemmen.⁸⁶ Tot slot stelde Boris van der Ham (D66) dat indien er goed mee werd omgegaan, lijstduwers een aanvulling konden zijn. Een wettelijke regeling omtrent lijstduwers zag hij niet zitten.⁸⁷

Een volgend moment waarop over het lijstduwerschap gediscussieerd werd, was in 2015 met het wetsvoorstel van Tweede Kamerlid Norbert Klein (fractie lid-Klein, verkozen voor 50PLUS) om kieskringen af te schaffen. Een van de neveneffecten van dit wetsvoorstel zou zijn dat het voor partijen niet meer mogelijk werd om bij de landelijke verkiezingen in slechts één kieskring een lijstduwer te kandideren. Voor deze 'regionale lijstduwer' was het bijna onmogelijk om in die kieskring voldoende voorkeursstemmen te krijgen. Volgens Klein was het kiesstelsel er überhaupt niet voor bedoeld om het lijstduwerschap mogelijk te maken.⁸⁸ In de reactie op dit wetsvoorstel vroeg de PvdA-fractie zich af of er voorbeelden zijn van regionale lijstduwers die zelfstandig een zetel hebben bemachtigd. De SGP-fractie vroeg zich af in hoeverre regionale lijstduwers voorkwamen.⁸⁹ In de beantwoording van deze vragen kon Klein hier geen antwoord op geven. Wel gaf hij aan tegenstander te zijn van het inzetten van lijstduwers, indien daarmee bedoeld wordt dat het een stemmentrekker is of een sympathisant van de partij.⁹⁰ Uiteindelijk werd het wetsvoorstel in 2017 verworpen.⁹¹

Over het politieke debat rondom lijstduwers kan geconcludeerd worden dat er bij een deel van de politieke partijen enig ongemak leeft bij het fenomeen 'lijstduwer'. Het is een onbedoeld bijeffect van het Nederlandse kiesstelsel, waar er zo min mogelijk eisen aan kandidaten gesteld worden. Om hieraan te tornen gaat politieke partijen een stap te ver, ondanks de roep vanuit de samenleving om met het lijstduwerschap te stoppen.⁹² Zelfs toen het lijstduwerschap in de jaren tachtig opkwam gaven partijen aan geen kandidaten op de kieslijst te willen zetten die toch geen zitting zou nemen in het vertegenwoordigende orgaan. Geconcludeerd kan worden dat dit voornemen geen stand heeft gehouden, omdat het lijstduwerschap ondertussen gemeengoed is geworden in de Nederlandse politiek.⁹³

---

⁸³ *Kamerstukken II*, 2007/08, 30184, nr. 20, 7.

⁸⁴ *Kamerstukken II*, 2008/09, 30184, nr. 26, 4-5.

⁸⁵ *Kamerstukken II*, 2008/09, 30184, nr. 26, 10.

⁸⁶ *Kamerstukken II*, 2008/09, 30184, nr. 26, 14.

⁸⁷ *Kamerstukken II*, 2008/09, 30184, nr. 26, 23.

⁸⁸ *Kamerstukken II*, 2014/15, 34247, nr. 3, 1-6.

⁸⁹ *Kamerstukken II*, 2015/16, 34247, nr. 8, 5-6.

⁹⁰ *Kamerstukken II*, 2015/16, 34247, nr. 9, 10-11, 15.

⁹¹ *Handelingen II*, 2016/17, nr. 43, item 16.

⁹² Burgerforum kiesstelsel, *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel*, 4, 11.

⁹³ Voerman e.a., *Meervoudige kandidaturen? Een analyse van de kandidaatstelling voor de verkiezingen van de provinciale staten en waterschappen*, 20 maart 2019, 17.

Conclusie

Voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 kende Nederland al praktijken die later onder het lijstduwerschap zouden vallen. De mogelijkheden ontstonden door de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, de verhoogde voorkeursdrempel en de verschillende kieslijsten die per kieskring konden worden ingediend. Hierdoor kozen partijen er soms voor om regionaal bekende politici onderaan de kieslijst te zetten in de betreffende kieskring. D66 kende met Hans Gruijters bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1967 de eerste lijstduwer die ook als zodanig in de media werd aangekondigd. Als voormalig VVD-raadslid en medeoprichter van D66 wilde hij voorkomen te worden gezien als baantjesjager en hij koos er daarom voor om de laatste plek van de kieslijst in te nemen. Bij de daaropvolgende Tweede Kamerverkiezingen in 1971 en 1972 nam partijvoorzitter Haya van Someren-Downer de laatste plek in op de kieslijst voor de VVD. Ondanks dat dit sterke gelijkenissen vertoont met het lijstduwerschap, werd zij niet als zodanig aangekondigd.

Pas bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 werd het lijstduwerschap gebruikt om verschillende soorten politici die geen lijsttrekker waren aan te duiden in de campagne. Zo konden lokale politici die alleen in de eigen kieskring verkiesbaar waren en daar veel voorkeursstemmen kregen, eindelijk met een term worden aangeduid. Ook voormalige politici die hun eigen partij probeerden te helpen in de campagne waren plots lijstduwer, zonder op de kieslijst plaats te hebben genomen. Bij sommige partijen werd de nummer twee van de kieslijst zo aangeduid, als tweede man of vrouw achter de lijsttrekker. Wim Kok viel ook onder deze categorie, maar in ruim de helft van de kieskringen nam hij de laatste plek in. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 kwamen daar nog twee typen lijstduwer bij die niet beoogden zitting te nemen in de Tweede Kamer maar wel op de kieslijst stonden. De eerste was de voormalige politicus die zijn partij probeerde te helpen met de campagne door op de kieslijst plaats te nemen. De tweede was de bekende Nederlander die door plaats te nemen op de kieslijst sympathie probeerde te wekken voor de partij.

Hierin valt een bredere tendens te ontwaren. Naast de lijsttrekker ontstond ruimte voor een tweede of zelfs derde campagne. Deze verbreding van de aandacht kan worden gezien als gedecentraliseerde personalisering. Deze personalisering had vaak betrekking op een politicus, maar kon ook betrekking hebben op een bekende Nederlander. Hieruit vloeit de opkomst van het lijstduwerschap voort. De lijstduwer kende in de jaren tachtig vaak een prominente rol in de campagne, dat gold althans zeker voor Wim Kok en Hans Wiegel. De rol die zij in de campagne speelden was niet symbolisch van aard, maar zij waren actief in de campagne. De moderne lijstduwer heeft helemaal niet zo'n prominente rol in de campagne. Vanwege deze symbolische rol van de moderne lijstduwer zijn er stemmen opgegaan partijen te verplichten enkel kandidaten op de kieslijst te zetten die ook beogen zitting te nemen in het vertegenwoordigend orgaan. Politieke partijen hebben sympathie voor dit voorstel, maar vinden de vrijheid die aan politieke partijen toekomt om de kieslijst samen te stellen belangrijker.

De symbolische wijze waarop Maarten van der Weijden, Paul Cliteur, Hans Smolders, Renske Leijten, Romana Vrede, Piet Adema en Beatrice de Graaf het lijstduwerschap hebben ingevuld is een hele andere dan de manier waarop dat oorspronkelijk in de tweede helft van de jaren tachtig werd gedaan.⁹⁴ In 1986 waren het (oud-)politici die deze functie vervulden waarbij ze vaak prominent in de media aanwezig waren. In 1989 was dit nog steeds zo, maar kwam ook de meer symbolische invulling van het lijstduwerschap op bij Groen Links. Deze vorm van het lijstduwerschap wordt nog steeds

---

⁹⁴ Van Holsteyn & Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeursstemmen in Nederland', 181.

toegepast in Nederland. De politieke discussie laat zien dat deze symbolische invulling weerstand oproept, maar niet voldoende om echt veranderd te worden.

Tot nu toe is er geen onderzoek gedaan naar de voedingsbodem en het ontstaan van het lijstduwerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen. Evenmin is de politieke discussie hierover onderzocht. Dit onderzoek beoogt deze lacune in de geschiedschrijving op te vullen. Verder kan dit onderzoek als basis worden gebruikt voor verder onderzoek naar het lijstduwerschap vanaf de Tweede Kamerverkiezingen in 1994 en naar het lijstduwerschap op andere bestuurlijke niveaus. Duidelijk is dat het lijstduwerschap pas een echte vlucht neemt na de Tweede Kamerverkiezingen van 1989. Dit onderzoek beschrijft de voedingsbodem van de huidige invulling van het lijstduwerschap. Door de politieke discussie te schetsen kan er een vergelijking met het lijstduwerschap in het heden worden gemaakt. Door het lijstduwerschap na 1989 te onderzoeken kan echter de gehele ontwikkeling van bijna veertig jaar gedetailleerd beschreven worden. Hiervoor was de ruimte in dit onderzoek helaas te beperkt, maar hopelijk wordt dit nog onderzocht.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Parlementaire bronnen

Handelingen I, 1996/97, 1905.

Handelingen II, 1985/86, 4308-4310.

Handelingen II, 2016/17, nr. 43, item 16.

Kamerstukken II, 2005/06, 30418, nr. 4, 6.

Kamerstukken II, 2005/06, 30418, nr. 5, 4.

Kamerstukken II, 2007/08, 30184, nr. 20, 7.

Kamerstukken II, 2008/09, 30184, nr. 26, 4-5, 10, 14, 23.

Kamerstukken II, 2014/15, 34247, nr. 3, 1-6.

Kamerstukken II, 2015/16, 34247, nr. 8, 5-6.

Kamerstukken II, 2015/16, 34247, nr. 9, 10-11, 15.

Verkiezingsuitslagen

'Proces verbaal', *Nederlandse Staatscourant* (15 oktober 1956).

'Proces-verbaal', *Nederlandse Staatscourant* (18 maart 1959).

'Proces-verbaal', *Nederlandse Staatscourant* (22 februari 1967).

'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (7 mei 1971).

'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (7 december 1972).

'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (3 juni 1986).

'Uitslag verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Nederlandse Staatscourant* (2 oktober 1989).

Kranten & tijdschriften

'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd De Maasbode* (23 december 1966).

R. Dijkman, 'Ed Nijpels in (alle) staten', *Vrijheid & Democratie* 35:1266 (1982) 7.

'Het geheime wapen van de VVD', *Het Parool* (5 november 1985).

'Vandaag op de radio', *Trouw* (23 november 1985).

'Lijstduwer', *NRC Handelsblad* (26 november 1985).

'Wim Kok: Den Uyl ook mijn kandidaat', *Leeuwarder Courant* (13 januari 1986).

'PvdA Limburg maakt Kok 'lijstduwer'', *Limburgsch dagblad* (22 januari 1986).

'CDA-Limburg stelt lijst samen voor Kamerverkiezingen', *Limburgsch dagblad* (29 januari 1986).

"Lijstduwer' voor lijsttrekker Ed Nijpels', *Leeuwarder Courant* (31 januari 1986).

'Minister Schoo lijstduwer bij verkiezingen in A'dam', *NRC Handelsblad* (12 maart 1986).

'Kamer wil niet inleveren', *Algemeen Dagblad* (12 april 1986).

'Tweede Kamerverkiezingen 1986', *Nederlands dagblad* (25 april 1986).

'Als Den Hartog snert kookt, stinkt heel Dirksland ernaar', *Nederlands Dagblad* (3 mei 1986).

'Kiezen op elkaar', *Nieuwsblad van het Noorden* (5 mei 1986).

'Kanttekeningen bij PvdA-plan', *De Telegraaf* (14 mei 1986).

'RPF verwerkt het verlies manmoedig en eensgezind', *Nederlands Dagblad* (23 mei 1986).

'Rosemöller in rol uithangbord Groen Links', *Het vrije volk* (20 mei 1989).

'„Nijpels heeft het gewoon puur goed gedaan”', *De Volkskrant* (24 mei 1989).

'Robles eerste Surinaamse kandidaat met echte kans op plek in Tweede Kamer', *Het Parool* (26 juni 1989).

'Stemgeluiden', *Nederlands Dagblad* (25 augustus 1989).

"VVD legt de beste waren in de etalage", *Het Parool* (29 augustus 1989).

'Minister?', *Nieuwsblad van het Noorden* (29 augustus 1989).

Online bronnen

Concept kandidatenlijst BVNL, <https://bvnl.nl/wp-content/uploads/2023/08/Conceptlijst-BVNL-Tweede-Kamerverkiezingen-2023-2.pdf> (geraadpleegd 22 december 2023).

Kandidaten ChristenUnie, <https://www.christenunie.nl/kandidaat> (geraadpleegd 22 december 2023).

Kandidaten SP, <https://www.sp.nl/kandidaten> (geraadpleegd 22 december 2023).

Kandidatenlijst FvD, <https://fvd.nl/nieuws/fvd-presenteert-verkiezingsprogramma-en-kandidatenlijst-tweede-kamerverkiezingen> (geraadpleegd 22 december 2023).

Kandidatenlijst VVD, <https://www.vvd.nl/nieuws/onze-kandidatenlijst-is-bekend/> (geraadpleegd 22 december 2023).

'PvdA 1986', <https://verkiezingsaffiches.prodemos.nl/Affiches/1986/PvdA-1986.html> (geraadpleegd 22 december 2023).

SP kiest voor ervaring in top kandidatenlijst Tweede Kamer, <https://nos.nl/collectie/13944/artikel/2488449-sp-kiest-voor-ervaring-in-top-kandidatenlijst-tweede-kamer> (geraadpleegd 22 december 2023).

ChristenUnie kiest voor stevige top senaatslijst, <https://www.christenunie.nl/eerste-kamer-nieuws/2022/10/07?weblog-postTitle=ChristenUnie-kiest-voor-stevige-top-senaatslijst-3> (geraadpleegd 1 februari 2024).

Erica Meiland gekozen in gemeenteraad Noordwijk,
<https://www.omroepwest.nl/nieuws/4544574/erica-meiland-gekozen-in-gemeenteraad-noordwijk>
(geraadpleegd 1 februari 2024).

Op deze BN'ers kun je stemmen bij Provinciale Statenverkiezingen, <https://wnl.tv/2023/03/15/op-deze-bn-ers-kun-je-stemmen-bij-provinciale-statenverkiezingen/> (geraadpleegd 1 februari 2024).

Neelie Kroes Europees lijstduwer bij Vlaamse partij,
<https://www.rijnmond.nl/nieuws/179286/neelie-kroes-europees-lijstduwer-bij-vlaamse-partij>
(geraadpleegd 1 februari 2024).

Overige primaire bronnen

Burgerforum kiesstelsel, *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel* (locatie onbekend 2006) 4, 11.

Secundaire bronnen

P. van Aelst en K. Aarts, 'Introductie Personalisering van de politiek: een multidimensionaal begrip', *Res Publica* 57:1 (2015) 5-9.

P.P.T. Bovend'Eert en H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse parlement* (twaalfde druk; Deventer 2017) 84-88.

R.H.L. Dallinga, 'Procedures en keuzemomenten in de Kieswet: een overzicht aan de hand van jurisprudentie over de toepassing van de Kieswet (II)', *De Gemeentestem* 158:19 (2008) artikel 118.

H.J.P.G. van Elmp, *Een besef van eigen kracht. Limburgse provinciale politiek in de periode 1962-2007* (Maastricht 2011) 274-277.

D.J. Elzinga e.a., *Het Nederlandse kiesrecht* (derde druk; Deventer 2012) 50-52.

M. Ferwerda e.a., *Links aan de Grift. Vijftig jaar Partij van de Arbeid in Apeldoorn*. (Apeldoorn 1996) 45-46.

J. van Holsteyn en R. Andeweg, 'Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland', *Res Publica* 54:2 (2012) 163-191.

M. Kamps & G. Voerman, *Het Christen-Democratisch affiche* (Amsterdam 2015) 31.

C.A.J.M. Kortmann, 'Schrapping van kandidatenlijst', *Ars Aequi* 51:9 (2002) 624-625.

F. Kramer, 'De 'rituele census' van 1925', *Tijdschrift voor geschiedenis* 119:2 (2006) 218-229.

P. Lucardie & G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: G. Voerman & P. Lucardie red., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 32-37.

J.W. Renders, 'Biografie van dwarsligger Hans Gruijters. Het redelijk alternatief van de VVD', *Vrij Nederland* 79:3 (2019) 87-88.

H. te Velde en P. de Rooy, *Met Kok* (Amsterdam 2005) 30.

G. Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek' in: H. Renders en G. Voerman red., *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 15-24.

G. Voerman, *De VVD visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008) 106.

G. Voerman e.a., *Meervoudige kandidaturen? Een analyse van de kandidaatstelling voor de verkiezingen van de provinciale staten en waterschappen, 20 maart 2019* (Groningen 2020) 17.

W.J.M. Voermans, *Onze constitutie* (Amsterdam 2023) 67-69.

L. van Waasbergen, 'De vaste commissies in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Acta Politica* 9:2 (1974) 173.

M. van der Weg, 'Meijer, Geertruida (1896-1978)', <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Meijer> (geraadpleegd 22 december 2023).

B. de Wever, 'De Vlaamse beweging weer van wal (1944-1958)' in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Jaargang 52* (Antwerpen 1998) 55-75.